

Vito Flaker

ADVOCATUS DIABOLI?

Zagovorništvo je praksa, ki se je uveljavila na področju socialnega dela in duševnega zdravja v skupnosti predvsem v zadnjem desetletju. Kot gibanje se napaja iz dediščine antipsihiatričnih gibanj iz 60-tih in 70-tih, hkrati pa tudi iz re-artikulacije problema človekovih pravic v osemdestih. In vendar so korenine skoraj toliko stare, kot je staro vprašanje človekovih pravic in nastanka psihiatrične institucije, se pravi slabih 200 let. Prve oblike zagovorništva so se namreč pojavile v devetnajetem stoletju, tako rekoč takoj po nastanku psihiatričnih azilov in deklaraciji človekovih pravic. Eden prvih zagovornikov ter reformistov in ustanovitelj Društva prijateljev dozdevnih lunatikov, kakor bi lahko prevedli Alleged Lunatic's Friends Society, je bil sir John Perceval, ki je bil tudi sam zaprt v norišnici v letih med 1832 in 1834. Društvo je ustanovil leta 1845. Z vero v angleško pravico si je prizadeval, da bi razkrinkal zlorabe in torturo v angleških azilih, obiskoval zaprte in v nekaterih primerih dosegel izpustitev ter si prizadeval s pomočjo parlamentarnih preiskav in zaslišanj spremeniti sistem skrbi iz azilskega v skupnostnega. Podobna gibanja so v istem času nastala tudi drugod (v Združenih državah in v Franciji).

Kljub razvoju, ki ga je od svojega nastanka v 200 letih naredila psihiatrija, so teme sodobnega zagovorništva zelo podobne tistim, ki jim je sledil Perceval. Gre za temeljni paradoks, ki ga proizvede medigra med procesom zapiranja in vzpostavljanjem pravic, saj je prav razreševanje tega protislovja proizvedlo institucijo duševne bolezni in statusa duševnega bolnika ter psihiatrijo kot stroko.

Sistematično zapiranje norcev, skupaj z drugimi deli prebivalstva (potepuhi, brezdelneži, zločinci, berači, odsluženimi vojaki, sirotami itn.), ki so ogrožali **javni red in mir**, se je začelo v 17. stoletju. Etično čiščenje, ki ga je Foucault poimenoval "Veliko zapiranje" (grand enferment), je izvajal razsvetljeni vladar skupaj z mestnimi oblastmi, namen pa je bil racionalno organizirati mestno življenje in med drugim, tudi omogočiti "kraljevski mir" delovnim podložnikom njegovega veličanstva. Ti odpadki zgodnje industrializacije so bili internirani v ustanove splošnega tipa (L'Hospital generale, workhouse, zuchthaus, ubožnica ipd.) Prav te institucije, ki so neke vrste prainstitucije za vse vrste totalnih ustanov, ki jih danes poznamo, so postale v času meščanske revolucije simboli suverenove samovolje in poljubnega zapiranja, grožnja

svobodi in avtonomnosti in tako tudi tarča kritike in včasih tudi neposredne revolucionarne akcije (Bastille).

In vendar se meščanski revoluciji ni posrečilo odpraviti zapiranja. Podobno kot za kaznovalno politiko opisuje, Foucault v *Nadzorovanju in kaznovanju*, je inercia zapiranja prevladala tudi na področju obravnavanja norosti. Pinelovo "osvobajanje" norcev iz temnic, ki je ena izmed ikon slehernega uvodnega zgodovinskega poglavja psihiatričnih učbenikov in za katerega Foucault zlobno pripominja, da se je zgodilo po pritožbi kriminalcev, da ne morejo biti zaprti skupaj z norci, je bila le nova artikulacija zapiranja in začetek razcveta specializiranih totalnih ustanov iz ene splošne.

Kajti v srcu zanimanja nove meščanske družbe so pogodbeni odnosi oz. kako ustvariti vsaj fikcijo, da je nova družba pogodbeni. In to potegne za sabo vprašanje, kako obravnavati tiste dele prebivalstva, ki v pogodbene odnose ne vstopajo, jih kršijo itn. Castel jih našteje pet, ki so jih takrat zaznali in se z njimi ukvarjali: zločince, otroke, brezdelneže, proletariat in norce. Če se za zločince proglasi njihova odgovornost za zavestno kršenje pravil, odvzem prostosti kot plačilo za delikte in korekcija kot utopija ponovnega vzpostavljanja pogodbene zmožnosti, za otroke skrbništvo staršev "v spregi" z družinsko zakonodajo in politiko države, za reveže javna dobrodelnost in filantropija (kot zametki socialnih služb) skupaj z ubožnicami, za proletariat fikcija dela kot blaga, s katerim stopa v pogodbene odnose, je norec tista figura, ki se vztrajno izmika "racionalnim izmenjavam", ki jih zahteva predpostavka pogodbenosti.

Trikotnik pacient, psihiater in azil je šiv, s katerim se je posrečilo meščanski družbi zakrpati pravno državo, ki temelji na ideji pogodbene družbe. V tem smislu je zdravnik zapolnil vrzel in zasedel nikogaršnjo zemljo, ki je nastala med družino in državo, in omogočil, da so nori ostali zaprti legalno, vendar sedaj z medicinskim opravičilom in spričevalom. S tem so nadomestili arbitrarno zapiranje, ki ga je omogočal prejšnji režim. Suverenovo skrb za javni red je nadomestila "znanstvena skrb za zdravje" ter utopija zdraviteljskih zmožnosti azila.

Nezmožnost meščanske revolucije, da se izogne zapiranju, je ohranila zapiranje norosti kot model obravnave in kot konstitutivni element človeških pravic za naslednjih 200 let. Tako lahko pridemo do sklepa, da so krivice, ki se godijo ljudem v duševni stiski, del modernega pojma človekovih pravic. S svojo navzočnostjo pa opozarjajo na pravilnost marksistične teze, da so univerzalne človekove pravice ideološki in abstrakten konstrukt, ki dajejo pravice tistim, ki jih že imajo, in zameglijo krivice, ki se že tako dogajajo. Skratka,

psihiatrizacija norosti je prinesla pravno regulacijo njenega zapiranja, ji določila skrbništvo ter skozi vlogo pacienta vzpostavila (fiktivno) utopijo norca kot možnega pogodbenega subjekta.

Spisek deviantov in kršilcev norm, ki zagotavljajo nemoteno delovanje pogodbene družbe, se je v naslednjih dveh stoletjih razvejal na več različnih skupin, vključujoč ženske, homoseksualce, uživalce mamil, duševno in telesno prizadete, alkoholike, samomorilce, mladoletne prestopnike itn. Gledano iz zornega kota pogodbene sposobnosti, pa niso njihova dejanja tista, ki jih diskvalificirajo, temveč, kot je poudaril Goffman, gre za tip človeka, ki ga predstavljajo oz.: ne gre za njegovo dejansko, temveč virtualno identiteto. Ko vstopamo v pogodbene odnose, nas namreč zanima, ali je drugi take vrste človek, ki je zmožen pogodbene obveznosti izpolniti. In pri tem je seveda etiketa oz. stigma tista, ki drugega diskvalificira, mu odvzame pogodbeno moč.

Razlikovanje med primarnimi in sekundarnimi deviacijami nam tudi govori o tem, da obstajajo dejanja, ki sicer kršijo norme, vendar družba nanje (še) ne reagira, in tista, ki so označena za deviantna in tudi storilca označujejo. Tako bi lahko rekli, da so slednja hkrati znak in alibi za označevanje. Tako na primer pitje označuje pijanca; in ko bo nehal piti, se bo mogoče z njim pogovarjati. Tako za vsak tip devianta obstaja tipično vedenje ali dejanje, ki simbolizira njegov odklon. Prisotnost oz. odsotnost tega pa manjša oz. večja njegovo pogodbeno moč, njegov kredit. In kaj je tisto pri norosti?

V vsakdanjem življenju so razločujoči znak norosti blodnje. Kot je Rosenhanov eksperiment pokazal, je zadosti, da nekdo izjavi, da sliši glasove, da ga diagnosticirajo kot shizofrenika ter da preživi nekaj časa v duševni bolnišnici. Blodnje so, kot že sam izraz pove, deviacija od vsakdanjega načina mišljenja. Pa vendar veliko ljudi doživlja take spremembe zavesti, ne da bi bili hospitalizirani ali označeni za duševne bolnike. Hkrati pa tudi blodnje niso nujen pogoj za tako družbeno reakcijo. Kaj je torej tisti moment, ki to družbeno reakcijo sproži? Scheff pravi, da je duševna bolezen rezidualna deviantnost. S tem misli na to, da pri ostalih deviacijah etiketi ustreza poseben tip dejanj, medtem ko je spekter dejanj, ki sprožijo etiketiranje duševnega bolnika, zelo difuzen. Njegova teza je, da je norost vsa tista deviantnost, ki je ni moč drugače označiti, ki ne pripada določenemu razredu deliktov oz. difuznim deliktom vsakdanjega življenja. Oziroma: v duševno bolnišnico pridejo (oz. jih pošljejo) tisti, ki niso storili nič tako specifičnega, da bi jih mogli kako drugače obravnavati, ali pa tisti, katerih splošna neustreznost za življenje je v ureditvi vsakdanjika tolikšna, da zasenči vse ostale delikte. V tem smislu bi lahko rekli, da je norost kraljica odklonskosti.

Goffman je bolj specifičen. Po njegovem je etiketiranje duševne bolezni reakcija na kršenje vsakdanjih norm javnega reda in mira. Gre za pravila, ki veljajo v vsakdanjih srečanjih med akterji, ki se srečujejo na bolj ali manj javnih prostorih, ko se ljudje zberejo ob različnih družbenih in tudi družabnih priložnostih. Dobršni del Goffmanovega opusa je posvečen prav odkrivanju pravil, ki veljajo v socialnih situacijah glede razmejitve prostora, razpoložljivosti, obzira, obnašanja, drže, gest in zavzetosti. In prav neustreznost vedenja v takšnih situacijah je simptomatična za ljudi, ki jih imamo za psihotične. Drugačna definicija situacije, neupoštevanje mej, pomanjkanje videza, da bi bili zares pri stvari, neobzirnost in nevidenost, neizkazovanje spoštovanja in neustrezno obnašanje so delikti, ki ponavadi pripeljejo do namestitve v duševni bolnici. Etiketa duševnega bolnika je torej simptom neupoštevanja pravil, ki veljajo v prometu ritualnih interakcij med udeleženci situacij, v katerih se ljudje neposredno srečujejo. To so norme, ki so zapisane v bontonih in ki jim pravimo včasih olika, so pa ponavadi zelo fleksibilne in glede na situacijo spremenljive in večinoma neformalizirane. Pomembne so pa za "ohranitev obraza", se pravi za vzdrževanje želene podobe o sebi za druge in "identitetne varnosti". Kajti posameznik se potrjuje kot posameznik prav v tovrstnih interakcijah in mora biti v njih primerno zavarovan.

Če tako velja v javnosti, kako je potem v bolj intimnih zaokroženih situacijah? Gotovo drži, da so v domačem krogu pravila bolj sproščena, standardi nižji, vendar še vedno obstajajo. Za gospodinjstva v zahodnih družbah velja, da imajo svojo zunanjo podobo in zakulisje, tako kot ima moderno stanovanje poleg predsobe in dnevne sobe (sprejemnice), tudi ropotarnico in stranišče. In čeprav javni pogled sega prav do konca gospodinstva, so temelji druženja v gospodinjstvu drugačni. V gospodinjstvu se namreč križajo predstavitveni elementi javnega življenja s preživetvenimi nalogami. Od sodobnega avtonomnega posameznika se pričakuje, da bo znal skrbeti zase, da se bo redno hranil, da bo imel pospravljeno stanovanje, urejeno zunanost, urejen urnik spanja itn, ne glede na to, ali živi sam ali v sožitju z drugimi. Vsaj na vsakdanji ravni so neupoštevanja teh standardov znanilci, da je s človekom nekaj narobe, verjetno je duševno bolan: neurejen izgled in zanemarjenost, neješčost, razmetano stanovanje ... Hkrati pa to pomeni kršenje gospodinjskega reda meščanske družbe. Družinska dinamika avtonomnosti in odvisnosti, podrejanja in upora se najbolj realizira prav pri gospodinjskih opravilih in ceremonijah, ki gospodinjstvo vzdržujejo.

Vidimo torej, da je obseg delovanja zagovorništva širok. Zajema od splošnih in abstraktnih tem človeških pravic, preko kritike institucij, do nesporazumov v dnevnikih stikih in gospodinskih stisk. Če so bile bolj spektakularne dimenzije

zagovorništva boj za pravice in kritike v uporabniških in zagovorniških skupinah - dodobra predstavljene, pa so tiste bolj vsakdanje ostale v senci in so izziv teoriji in praksi zagovorništva. Tu si lahko pomagamo s simboličnim interakcionizmom, še posebej s tistimi Goffmanovimi deli, ki so posvečena predstavitvenim interakcijam v javnih prostorih. Goffman se je ob svojem delu po eni strani opiral na priročnike bontona, po drugi pa na izkušnje iz duševne bolnišnice in iz življenja deviantov. V prvih je iskal jasno artikulirana pravila, v drugih pa je spoznaval implicitna pravila s pomočjo njihovih kršitev. Zagovorništvo lahko uporabi podobne prijeme in tudi dognanja interakcionizma, vendar pa je vprašanje, ki si ga zagovorništvo postavlja, drugačno. Če je interakcionizmu kot sociološki smeri šlo za razumevanje in razlaganje neposrednih srečanj med ljudmi, pa se zagovorništvo sprašuje, kaj narediti in kako omogočiti, da ne bodo nekateri (tisti, ki jih zagovarjamo) potegnili "ta kratko". V tem je tudi paradigmatična razlika med socialnim delom in sociologijo.

Spoznavno akcijski projekt zagovorništva na področju vsakdanjika je torej, kako *delovati* v situacijah, ki so izključevalne, poniževalne in diskreditirajoče. Tukaj lahko podam le nekaj provizoričnih smernic, ki so nastale na podlagi neposrednih izkušenj in lastnih razmišljanj.

1. **Drseče, konkretne in običajne oznake.** Če nenavadnim dogodkom in duševnim stanjem damo oznake, ki so čim bolj navadne (npr. dobil živčni zlom, "utrvalo se mu je") in ki hkrati niso kategorialne (v smislu, da s tem človek nujno pripada neki skupini ljudi in bolj govorijo o procesih, ki so minljivi in spremenljivi), smo na dobri poti, da injiciramo v interakcijo nekaj protistrupa zoper morbidnost stigmatizacije in etiketiranja. Če se nam to posreči narediti tudi še na karseda opisen način, ki bo vseboval tudi videnje prizadetega, smo storili še več.
2. **Več spoštovanja in obzira.** Spoštovanje in obzir sta druga plat primernega vedenja. Ljudje, stisnjeni ob zid, se često vedejo neprimerno situaciji, ker jim drugi ne izkazujejo niti običajnega obzira in spoštovanja (npr. v totalnih ustanovah). Že zgolj fizična prisotnost zagovornika lahko spodbudi tiste, ki sicer nekoga obravnavajo kot neosebo, k večjemu spoštovanju in obzirnosti.
3. **Učenje socialnih spretnosti.** Tukaj smo pri bontonu. Včasih se zgodi, da kdo ne pozna konvencij družbenega ali uradnega srečevanja in občevanja. Zagovornik lahko svojemu varovancu razloži, kakšne so definicije posameznih srečanj, logika posameznih dogodkov in priložnosti, kakšne

konvencije vladajo v določenih situacijah. Če je treba, jih lahko vadi in si tako tudi pridobiva ustrezno distanco, ki je potrebna za igranje takih vlog.

4. Provokacija. Zagovornik lahko prevzame nase odgovornost za neko provokativno ali neustrezno dejanje, ga celo namenoma ali spontano sam izvede, tako da pokaže, da to ni nujno znak "poslabšanega stanja" oz. razlog za diskreditacijo. Včasih provokantno in neustrezno vedenje izgubi svoj alarmantni naboj, če akterja nekdo spremlja, saj je to znak občinstvu, da je norost vključena v nek odnos. V tem smislu ima zagovornik vlogo blažilca.

5. Pogodbe. Sklepanje pogodb med varovancem in drugimi akterji v situacijah, ki se jih udeležuje, pomaga pri razvozlanju nesporazumov, jasnemu artikuliranju pričakovanj ipd., še več, ob pričevanju zagovornika da njegovemu varovancu status pogodbene stranke in mu dobesedno veča pogodbeno moč. Te pogodbe so lahko včasih zelo drobne gospodinske zadeve.

6. Dedramatizacija. Situacije zagovorništva so često preplavljene s čustvi, strastjo in patosom. Zagovorniku ni treba te dimenzije srečanja zanikati, da bi "umiril žogo". Lahko ponudi udeležencem situacije tudi manj dramatičen obraz situacije. Pri tem je koristen humor in praktična naravnost.

To je le nekaj nanizanih idej, kako lahko deluje zagovornik v vsakdanjih nevsakdanjih srečanjih. Vračanje k vsakdanjosti je nekakšna nuja zagovorništva in čeprav se zdi posameznost in nenavadnost norosti tuja vsakdanjiku, imata nekaj, kar ju družijo: odsotnost dvoma. In morda ju prav ta lahko poveže.